

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN ŞEİRLƏRİNDƏ ETNOQRAFİK SÖZLƏRİN ÜSLUBİ MÖVQEYİ

THE STYLE OF ETHNIC EXPRESSIONS IN THE POEMS OF ASHUG ALESKER

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ПОЗИЦИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ СЛОВ В СТИХОТВОРЕНИЯХ АШЫГА АЛЕСКЕРА

İsmayıl MƏMMƏDLİ

*Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Dilçilik İnstitutu*

Summary

It is impossible to imagine the lovely poetry of oral publications without linguistic units. Clearly, love poetry also features a theme of love, especially the description, praise, and poetry of beauty. This mother line is reflected in the creativity of medieval lovers or poets and craftsmen of the 19th and 20th centuries. In the introduction of beauty, exercise, beggar or curtain, lovers have consulted a separate dictionary of the Azerbaijani language.

In the 19th and first decade of the 20th century, the poems of Ashug Alesker, one of the greatest artists in the world, reflected Azerbaijan's culture, customs and ethnic cleansing.

Key words: Ashug Alesker, love, ashug, ethnic words, ethnography

Резюме

Невозможно представить жанры ашугской поэзии в устной народной литературе без лексических единиц. Как известно, тема любви, особенно описание, гимн и восхваление красоты, находится в центре ашугской поэзии. Это, как основная линия, широко отражается в творчестве средневековых ашугов, а также поэтов и ашугов, народных мастеров XIX и XX веков. В представлении красавицы, любовницы, чаровницы или феи ашуги обращались к различным слоям слов в лексике Азербайджанского языка. В стихах Ашуга Алескера, одного из величайших мастеров XIX и первых десятилетий XX века, с большой любовью и мастерством отражены жизнь, традиции и этнография Азербайджана, и формируется четкая картина того периода.

Ключевые слова: Ашуг Алескер, любовь, ашуг, этнографические слова, этнография

Şifahi xalq ədəbiyyatının aşiq şeiri janrlarını adət-ənənə və mərasim adları, məişət sözləri, bəzək şeyləri, qiymətli daş-qaş adları, geyim və s. adlarını bildirən leksik vahidlərsiz təsəvvür etmək qeyri-

mümkündür. Sənətkar, ustad aşığılar bir tərəfdən mənsub olduğu xalqın dilinin qanını-canını ifadə etmək, vermək tamarzısındaırsa, digər tərəfdən xalq məişətini, ellərimizin zəngin etnoqrafiyasını dərindən bilməsələr, çətin ki onlar ustad zirvəsinə də yüksələ bilərdilər. Xalq tanımaq, dərk etmək, ondan öyrənmək, el-obanı yenidən yaradıcılıqlarında təqdim etmək yalnız nəhəng ədəbi şəxsiyyətlərə müyəssər olan xoşbəxtlikdir. Bu da ümumən şifahi xalq ədəbiyyatının, konkret olaraq onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin Qurbani, A. Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər, Aşığı Hüseyn Şəmkiirli, Aşığı Hüseyn Bozalqanlı, Aşığı Şəmşir və b. bədii irslərinin dili, eyni zamanda yazılı ədəbiyyatın – poeziyamızın xalq üslubunda, xalq deyim tərzində yazıbyaradan sənətkarlarına – Vaqif, Vidadi, Zakir və başqalarının bədii yaradıcılığını etnoqrafik planda izləmək də diqqətimizdən yayınmamalıdır. Əlbəttə, bu iş üçün ciddi, əhatəli, uzunmüddətli tədqiqatlar lazımdır. Üzərində linqvistik araşdırmalar aparmaq Azərbaycan dilinin ən zəngin və qədim leksik fondunu aşkarlamaq, səciyyələndirmək üçün gərəkli olardı. Bu mənada Azərbaycan aşığılarının və el şairinin bədii nümunələrinə nəzər salmaq yerinə düşərdi.

Bəllidir ki, aşığı poeziyasında məhəbbət mövzusu da, xüsusən də gözəlin təsviri, tərənnümü, vəsfi mərkəzi yer tutur. Bu ana xətt kimi istər orta əsr aşığılarının, istərsə də XIX və XX əsrin şair-aşığılarının, el sənətkarlarının yaradıcılıqlarında geniş əks olunur. Gözəlin, məşuqənin, dilbərin, yaxud da pərinin təqdimində aşığılar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin ayrı-ayrı söz qatlarına müraciət etmişlər. Onlar el aşığıları olduğu kimi təbiidir ki, seçib işlətdikləri sözlər, deyimlər daha çox xalqımızın məişəti, həyat tərzii, adət-ənənəsi, gündəlik həyati tələbatı ilə bağlı, məşğuliyət və fəaliyyəti ilə əlaqədar milli sözlərdir, frazeoloji birləşmələrdir. O da şəksizdir ki, belə söz deyimlər ayrı-ayrı sənətkarların bədii irslərində janr tələbi ilə poetik məqsədlərinə uyğun və tabe olmaqla müxtəlif, rəngarəng, fərqli nisbətdə müşahidə edilir. Onu da inkar etmirik ki, söz seçimində uyğun gələn hallar var. İndi bunlardan ən çox müşahidə etdiklərimizi göstərik.

Əncə onu deyək ki, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər kimi xalq poeziyasının ölməz ustadlarının yaradıcılığında milli məişətimizi əks etdirən milli leksika artıq poetik ənənə səviyyəsində sabitləşir. Azərbaycan ədəbi dilinin XVII-XVIII əsrlərdəki mənzərəsini müəyyənləşdirməyə çalışın N. Cəfərov həmin dövrün ədəbi-mədəni təfəkkürünün milliləşdirilməsinin, milli özünü-dərketmənin mərkəzləşməsini ədəbi bədii kontekstə məişət leksikasının,

habelə tarixi və coğrafi baxımdan Azərbaycanla bağlı onomastikanın gətirilməsi ilə izah edir. Araşdırıcı obyektiv və orijinal mülahizələrini konkret faktlar, bədii mətnlərdə işlənmiş məişət sözləri və toponimiya əsasında sübuta yetirir: “Ədəbi dil xələqləşdikcə məişət leksikası ilə daha çox təmin olunur: XVIII əsrə mənsub mənbələr bu cür vahidlərin funksionallığını göstərir: - budayıb əzmək \Vid,-81\, tərpmək/inəyə aid/ \Vid,-84/, alıq \Vid,-34/, mitil \Vid,-78/, toyuq /məc,-168a/, yumurta /məc,- 168a/, tuluq/məc.-120a/, yırtıq /ha, -71/, ətəklilik /Dağ, -83/ və s.” N.Q.Cəfərov bəhs etdiyi dövrün ədəbi-mədəni təfəkkürünün milliləşdirilməsini toponimik adların timsalında da göstərir. “XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi-mədəni təfəkkürün demokratik əsaslar üzərində yenidən qurulması, milli-idraki konsentrasiya, mərkəzləşmə, tarixi onomastik sistemə funksional münasibət dəyişir, eyni zamanda yeni onomastik sistem müəyyənləşir”. Ümumşərq bazasından gələn, XI-XII əsrlər şərq intibahı nəticəsində formalaşmış olan onomastikanın meydanı daralır, bu cür sistemli dəyişmə hətta nisbətən məhdud kontekstdə də müşahidə edilir, məsələn, Q.Təbrizinin XVII əsr dilində həm ənənəvi onomastika işlənilir (Məcnun, Leyli, Kəbə, Nuh, Rüstəm Zal, Sənan, Yusif və s.), həm də ümumşərq mədəni mühitinin avtonomluğu ilə yanaşı, bir qədər arxa planda olsa da, türk mədəni mühitinin avtonomluğunu da istər nominativ, istərsə də funksional (üslubi) planda mühafizə edilir: Təbriz, Bədəxşan, Nəvai, Uğurlu xan Ziyad oğlu, Q.Təbrizi Füzuli adını tez-tez çəkir... M.P.Vaqif M.V.Vidadidən irəli gedərək demokratikləşirmə prosesini dərinləşdirir – ənənəvi onomastikadan sitat kimi, başqa sözlə, metaforik istinad kimi faydalanır, daha çox isə məişət onomastikasına ədəbi-bədii nüfuz qazandırır: Zeynəb (Vaq.-23), Pəri (Vaq.-48), Səkinə, Əminə (Vaq.-71), Yetər (Vaq, -104). M.P.Vaqifin demokratizmi toponimik vahidlərdən istifadə texnikasında da hiss edilir: Qazax (Vaq.-100), Kür qırağı (Vaq.-115), Qarabağ (Vaq.-151), Təbriz, Bakı, Gəncə, Şəki, Şirvan, Tiflis, Quba (Vaq.-166) və s.

Geyim və bəzək əşyalarının adları xalq poeziyasında, xüsusən də aşığı şeirində gözəlin, igidin təsvir və tərənnümündə ən vacib məişət elementi kimi çıxış edir. Geyim adı, eləcə də geyimlərin materiallarını (parça, qiymətli metal, daş-qaşın növü, adı) bildirən sözlər bəzən şeir parçasının əksər misralarında görünür, boylanır.

Bu mənada Aşıq Ələsgərin poetik irsi həm poeziyamızın üslub gözəlliyi baxımından, həm də dövrünün nəfəsini, ruhunu, mənzərəsini canlandırmaq baxımından maraqlı doğurur.

Onu da vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Aşıq Ələsgər irsi barədə məxsusi söhbətə böyük ehtiyac duyulur, çünki Ələsgər sənəti ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus, orijinal təkrarsız bir, mərhələdir. Azərbaycan xalq təfəkkürü, el müdrikliliyi, xalq hikməti, ana dilimizin xəzinəsinin ustad Ələsgər qələmində misilsiz bir mənəvi sərvət mövqeyində, dəyərində emalı, doğuluşu Aşıq Ələsgər irsinin ən bariz xüsusiyyətləri, cəhətləridir. Azərbaycan məişəti, ellərimizin etnoqrafiyası, təbiəti, milli onomastikamız onun əsərlərində dolğun və real bir şəkildə əks olunur, təsvir və tərənnüm olunur, xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti bütün zənginliyi ilə təqdim edilir, aşkarlanır.

Bir həqiqət şəxsizdir ki, qocaman aşığın yaradıcılığında gözəlin təsviri, vəsfi, məhəbbət mövzusu başlıca yer tutduğundan təsvir olunan gözəllər: Müşgünaz, Güllü, Səhnəbanı, Həcər, Güləndam, Gülpəri, Salatın və b. dövrünün ən layiqli geyim-keçimi ilə, bəzək-düzəyi ilə, zər-zibası ilə, zinəti ilə (gözəllik ondur, doqquzu dondur qənaətini unutmaz olma) təqdim olunurlar:

...Kələğayı, əlvən, qıyqacı
Üstündən basa tellərin
Yanaqların güldü, solmaz,
Oxladın, yaram sağalmaz,
Qaşın cəllad, gözün almaz,
Bağrımı kəsə tellərin (A.Ələsgər, I k., 68).

Yaralandım yar əlindən,
Gözlədim yarı, gəlmədi.
Məxmər köynək, qızıl kəmər,
Heç bizə sarı gəlmədi (A.Ələsgər, I k., 60).

Dəryada çox olar balıq,
Mətləbini versin xalıq.
Çit tuman, atlaz arxalıq
Yar geyinsin yanıma gəlsin (A.Ələsgər, I k., 60).

Yaxasına hərdən-hərdən
İnci, sədəf düzən gözəl.
Gümüş kəmər, incəbelli
Ağ biləkli, nazik əlli,
Ay qabaqlı, siyah telli,
Ürəyimi üzən gözəl (A.Ələsgər, I k., 60).

Xalq aşığının ayrı-ayrı gəraylı və qoşmalarından aldığımız gətirilən şeir parçalarında “kələğayı, əlvən qıyqacı”, “məxmər köy-

nək”, “qızıl kəmər”, “çit tuman”, “atlas arxalıq”, “inci”, “sədəf”, “gümüş kəmər” və s. milli leksikamızı təqdim edən etnoqrafik söz və birləşmələr əyanilik, konkretlik yaratmaqla bərabər, sadə, koloritli, zəngin, təbii, effektiv bir bədii dil nümayiş etdirir.

Daha ətraflı və aydın təsəvvür yaratmaq üçün “Yaraşır” rədifli qoşmanı bütünlüklə nümunə gətirməyi məqsədyönlü bildik:

*Sallana-sallana gələn Salatın,
O sərxoş yerişin yola yaraşır.
Salıbsan gərdənə Heykəl həmayıl,
Qızıl bazubəndlər qola yaraşır.*

*Sinəm dərd əlindən oldu yaralı,
Səni görənlərin çaşır xəyalı,
Bürüyüb zülfünün başının şalı,
Heratı kəlağay şala yaraşır.*

*Könlüm mayıl olub siyah telinə,
Nazik barmağına, şümşad əlinə,
Əcəb qurşanıbdı, incə belinə,
Gümüş kəmər qəddi-dala yaraşır.*

*Olmaz sənin kimi bir qönçə dəhan,
Behiştədən gəlibəsən, ay huri, qılman
Tutubsan dəstində bənövşə, reyhan,
Gülgəz yanağına lələ yaraşır.*

*Yazıq Ələsgərə çoxdu zavalın,
Aparır ağlımı günəş camalın.
Nə göyçək görünür üzündə xalın,
Gülgəz zənəxdanın xala yaraşır (A.Ələsgər, I k., 100).*

Təkcə bu beşbəndlik gözəlləmə üçün deyil, bütövlükdə Ələsgərin söz sənəti barədə özünün söylədiyi misralarla öz bədii irsinə qiymət vermək ədalətli olardı.

*Ələsgər istəyir bir bazar ola,
Seçmişəm gövhəri, saf eyləmişəm* (A.Ələsgər, I k., 94).

Bədii ədəbiyyatda, xüsusən də poeziyada məcazların, bədii ifadə vasitələrinin mövqeyi əvəzsizdir. Bu mənada metaforalar aşıq şeirində müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. “Metafora vasitəsilə yazıçı (eləcə də şairlər, ustad aşıqlar – İ.M.) qəhrəmanların daxili aləmini, xarakterini açmağa bilir. Metafora hadisənin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə daha yığcam və qısa şəkildə ifadə edərək, əyani və konkret obraz yaradır”.

Yeri gəlmişkən bir cəhətə də toxunmağı vacib sanırıq. Xalqın, millətin dilindən danışarkən, onu araşdırarkən, xalqın tarixindən, folklorundan, geniş mənada bədii ədəbiyyatdan, musiqisindən, onun etnoqrafiyasından, məişətindən, təfəkkür tərzindən, estetikasından, ibtidai, dini, mifoloji, fəlsəfi, elmi-təcrübi dünyabaxışından, onun elmi-məntiqi, hikmət və müdriklik dünyasından kənara çıxmaq, yaxud da bu dediklərimizə nəzər salmadan, istinad etmədən obyektiv, real mülahizələr, nəticələr söyləmək mümkün deyil. Ana dilimizin müasir vəziyyətini, tarixini, inkişafını əsasən, göstərdiyimiz cəhətləri nəzərə almaqla öyrənməliyik.

Hər bir dilin sözləri, onun leksik sistemi müəyyən mənada aid olduğu xalqın təbiətini, xarakterini, maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bu mənada “hər bir dildə yaranan metaforalar həmin xalqın yaşayış şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti, onun ətrafındakı mühitə münasibəti və adətləri ilə bağlı olur”. Bədii əsərlərin xüsusən də poeziyanın dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qiymətli metal adları və ya faydalı qazıntıları da metaforaların yaranmasında mənbədir. (Bir cəhəti də qeyd edək ki, göstərilən tədqiqatda metaforaların yaranmasında iştirak edən leksik vahidlər II bənddə, bölgüdə qruplaşdırılmışdır. Zənnimcə bu bölgü son hədd deyil. Bədii və publisist üslublarımızı ətraflı izləsək, bölgünün sayı şübhəsiz ki, artacaqdır).

Biz istərdik ki, Aşıq Ələsgər poeziyasında etnoqrafizmlərin metaforik planda işlənmiş nümunələrinə diqqət edək:

Yanaqların güldü, solmaz,

Oxladın, yaram sağalmaz.

Qaşın cəllad, gözün almaz.

Bağrımı kəsə tellərin (A.Ələsgər, I k., 68).

Bir çox hallarda metafora – etnoqrafizm müraciət məqamında işlənir:

Ələsgərin aqlın aldın sərindən,

Saf gövhərsən, sərraf seçib dərindən (A.Ələsgər, I k., 95).

Bir yaqut yanaqlı, yasəmən xallım,

Dəhani kövsərlim, ləbləri ballım.

İl ilqar verib Leyli misallım,

Onçu məskənimdi bu dağlar mənim (A.Ələsgər, I k., 80).

Aşıq Ələsgərin şeirlərində leksik tərkibində əksəriyyəti alınma sözlərdən ibarət olan yaraq-yasaq, silah adlarının sadalanması real təsvir yaratmaqla faydalıdır:

Markiz, mavzer, süzən, aynalı berdon...

Səhv düşdüm sayında, doqquzdu, ya on,

Meşoğundan patron, autıvnan piston.
Yox kimsədən ehtiyatı Bəylərin (A.Ələsgər, I k., 78).

Süzəni götürüb minəndə ata,
Fələk əhsən deyir boya, büsata (A.Ələsgər, I k., 89).

Aşiq poeziyasında etnoqrafik leksikaya daxil olan məişət sözləri, qiymətli zinət əşyaları, daş, qaş adları, yemək məhsullarının adları (xüsusən də ağartı, şirniyyat və b. yemək adları) epitet kimi təsvir vasitəsi funksiyasında işləməklə misilsiz bədii effekt yaradır. Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Haqqında bəhs edilən əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır. Azərbaycan milli xarakterinin zənginliyi, eləcə də xalqın mənəvi və maddi varlığının rəngarəngliyi, təbiəti, dünyagörüşü, adət-ənənəsi zəngin epitetlər sisteminin formalaşması üçün zəmin yaratmışdır. Bu mənada aşiq poeziyasının müxtəlif yüzillərdə yaşamış nümayəndələrinin misralarında ənənəvi, varislik xarakteri kəsb edən epitetlərdən istifadə olunur. Qurbanidən bəzi parçalar gətirək:

Gümüş piyaləlim, altın ayaqlım,
Sürəhi gərdənli, qaymaq dodaqlım.
O ceyran yerişlim, ayna qabaqlım,
Qurbani der, məni candan eylədi (AAEŞ, s. 31).

Bülbül ayırdığı sitəmdi gülə,
Güləbətin naxış, süsən sünbülə... (AAEŞ, s. 32).

Epitetlərin xalq poeziyasında işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından Aşiq Ələsgərin gəraylı və qoşmaları daha səciyyəvidir. Ənənəni saxlayan xalq aşığı bir çox hallarda özü də epitet yaratmaqla söz sənətinə yeniliklər gətirir:

Büllür buxaq, bəyaz gərdan,
Ağlımı apardın sərdən...
Gümüş kəmə, incə belli,
Ağ biləkli, nazik əlli,
Ay qabaqlı, siyah telli,
Ürəyimi üzən gözəl (A.Ələsgər, I k., 62).

Səhər-səhər sığal verir,
Ayna qabağa Gülxanım,
Tay olmaz dağlarda lala,
Gülgəz yanağa, Gülxanım.
...Məni həsrət qoyma, aman,

Büllur buxağa, Gülxanım (A.Ələsgər, I k., 64).

*Sevdim zalım, bağı daşı,
Almaz kiprik, qələm qaşığı,
Tərən görüb yaşılbaşı,
Sağın, qaymaq çala Maral* (A.Ələsgər, I k., 64).

*Qarsı gəli qələm qaşığı,
Ay qabaqlı, siyah şaşığı* (A.Ələsgər, I k., 63).

*Büllur buxaq, lələ yanaq, ay qabaq.
Şahmar zülfü pərişanlar dolanır* (A.Ələsgər, I k., 91).

*Bir yaqut yanaqlım, yasəmən xallım.
Dəhanı kövsərlim, ləbləri ballım,
İlə ilqar verib Leyli misallım.
Onçu məskənimdi bu dağlar mənim* (A.Ələsgər, I k., 80).

*Şahmar zülfü, mina gərdən, mötədil,
Zəbərçət kəlməli, misali-bülbül,
Allahı sevərsən, bircə danış gül,
Dərdi, qəmi, bu sevdanı dağıtsın* (A.Ələsgər, I k., 84).

Qurbanidə isə “zəbərçət” sözü müqayisə məqamındadır:

*Mina qəddin zəbərçəddi,
Nə desən, cana minnətdi,
El köçüb, otaq xəlvətdi,
Gəlsən alam busən, dilbər.*

Epitet substantivləşərək, müraciət, tərif və ya şəxsləri adlandırma məqamında da işlənir. Bu cəhətdən də Aşıq Ələsgər poeziyası öncüdür:

*Ağzı şəkər, ləbi qəndim,
Üzün məndən niyə dönübdür?* (A.Ələsgər, I k., 69)

*Sevdim zalım bağı daşı,
Almaz kiprik, qələm qaşığı.
Tərən görüb yaşılbaşı
Sağın qaymaq çala Maral* (A.Ələsgər, I k., 65).

Şəxsin xarici də daxili əlamət və keyfiyyəti kimi substantivləşmiş epitetlər vasitəsilə verilə bilər:

*Bir ayna qabaqlı, qaşları kaman,
Qövsü-qüzeh gözli, ləbləri yemən,
Camalın şairə veribdir nişan,
Qəmər üzli, qara gözli qayıtdı* (“Aşıqlar”).

*Qurbanıyam bu dilbərin,
İncə bel, gümüş, kəmərin,
Könlü güldü Ələsgərin,
Dürüst ilqarı görəndə* (A.Ələsgər, I k., 63).

Məişət sözləri geniş mənada etnoqrafizmlər, metaforik birləşmələr yaratmaqda fəaldır.

Bütün dediklərimizdən bir daha aydın olur ki, XIX əsr və XX əsrin birinci onilliyində ən böyük sənətkarlardan olan Aşiq Ələsgərin şeirlərində Azərbaycan məişəti, adət-ənənələri, ümumən etnoqrafiyası çox məhəbbət və ustalıqla əks olunur və həmin dövr haqqında bütün genişliyi ilə aydın təsəvvür yaranır.

QAYNAQLAR

1. Aşiq Ələsgər. // Birinci kitab / Bakı: “Elm”, 1972.
2. Azərbaycan aşıqları, el şairləri // I cild / Bakı, 1983.
3. Vaqif Molla Pənah. Əsərləri. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1968
4. Vidadi. Əsərləri. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1977